

TARİXİN TƏDRİSİ METODİKASI

UOT 372.894

Maral Əliqazax qızı Vəliyeva

Şamkir rayonu Yaşar Əsgərov adına Koltəhnəli kənd tam orta məktəbinin müəllimi

AZƏRBAYCAN TARİXİNİN HƏQİQƏTLƏRİ

Maral Алигазах гызы Валиева

учитель средней школы села Колтахнали имени Яшара Аскерова Шамкирского района

ИСТИНЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ИСТОРИИ

Maral Alikazax Valieva

teacher of the secondary school of the village of Koltakhnali named after Yashar Askerov, Shamkir region

TRUTH IN THE HISTORY OF AZERBAIJAN

Xülasə. Məqalədə Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərinin tarixi kökləri araşdırılmışdır. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi XX yüzilliyin tarixinə ən faciəli münaqişələrdən biri kimi daxil olub, onun nəticələri milyonlarla azərbaycanlının taleyinə ciddi təsir göstərüb. Ermənistanın Azərbaycanın tarixi torpaqlarına açıq formada ərazi iddiaları və etnik zəmində təxribatları, terror əməlləri ilə başlamış bu münaqişə Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzlə nəticələnib. Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlılar öz tarixi torpaqlarından dəfələrlə qəddarlıqla deportasiya edilib. Nəticədə yüz minlərlə azərbaycanlı öz doğma torpaqlarından zorla qovulub, qətlə yetirilib, yaralanıb. Onlar erməni zorakılığı qarşısında öz həyatlarını xilas etmək üçün Azərbaycana sığınmaq məcburiyyətində qalıblar.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Ermənistan, soyqırım, tarix, həqiqət, müharibə, ölüm, münaqişə, qələbə*

Резюме. В статье исследуются исторические корни азербайджано-армянских отношений. Армяно-азербайджанский нагорно-карабахский конфликт вошел в историю XX века как один из самых трагических конфликтов, последствия которого серьезно повлияли на судьбы миллионов азербайджанцев. Конфликт, начавшийся с открытых территориальных притязаний Армении на исторические земли Азербайджана, этнических провокаций и террористических актов, привел к военной агрессии против Азербайджана. Проживающие в Армянской ССР азербайджанцы неоднократно подвергались жестоким депортациям со своих исторических земель. В результате сотни тысяч азербайджанцев были насильно изгнаны с родных земель, убиты и ранены. Они были вынуждены укрыться в Азербайджане, чтобы спасти свою жизнь перед лицом армянского насилия.

Ключевые слова: *Азербайджан, Армения, геноцид, история, правда, война, смерть, конфликт, победа*

Summary. The article examines the historical roots of Azerbaijani-Armenian relations. The Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh conflict has entered the history of the twentieth century as one of the most tragic conflicts, the consequences of which have seriously affected the fate of millions of Azerbaijanis. The conflict, which began with Armenia's open territorial claims to Azerbaijan's historical lands and ethnic provocations, and terrorist acts, has resulted in military aggression against Azerbaijan. Azerbaijanis living in the Armenian SSR have been repeatedly brutally deported from their historical lands. As a result, hundreds of thousands of Azerbaijanis were forcibly expelled from their native lands, killed and injured. They were forced to take refuge in Azerbaijan to save their lives in the face of Armenian violence.

Key words: *Azerbaijan, Armenian, genocide, history, truth, war, death, conflict, victory.*

"Böyük Ermənistan" yaratmaq xülyasından ruhlanan erməni qəsbkarları 1905-1907-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı açıq şəkildə genişmiqyaslı qanlı aksiyalar həyata keçirdilər. Er-

mənilərin Bakıdan başlanan vəhşilikləri Azərbaycanı və indiki Ermənistan ərazisindəki Azərbaycan kəndlərini əhatə etdi. Yüzlərlə yaşayış məntəqəsi dağıdılıb yerlə yeksan edildi, minlərlə azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetrildi. Bu hadisələrin təşkilatçıları, məsələnin mahiyyətinin açılmasına, ona düzgün hüquqi-siyasi qiymət verilməsinə maneçilik törədərək azərbaycanlıların mənfi obrazını yaratmış, özlərinin avantürist torpaq iddialarını pərdələmişlər.

“Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 mart 1998-ci il tarixli fərmanında qeyd edildiyi kimi, Azərbaycanın XIX-XX əsrlərdə baş verən bütün faciələri torpaqlarının zəbti ilə müşayiət olunaraq, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı düşünülmüş, planlı surətdə həyata keçirdiyi soyqırımı siyasətinin ayrı-ayrı mərhələlərini təşkil etmişdir. Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş bütün soyqırım faciələrini yad etmək məqsədilə 31 Mart Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü elan edilmişdir.

Məlumdur ki, sovet hakimiyyəti illərində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımlar, kütləvi qırğın və zorakılıqlar, repressiya və deportasiyalar saxta beynəlmiləçilik pərdəsi altında ört-basdır edilmiş, sovet tarixşünaslığında bu tip mövzuların tədqiqinə yasaq qoyulmuşdu. Yalnız Azərbaycan XX əsrin sonunda yenidən müstəqillik əldə etdikdən sonra tarixi keçmişinin obyektiv mənzərəsini yaratmaq imkanı əldə edilmiş, xalqımızın başına gətirilən faciələr ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən elmi tədqiqat dövryyəsinə daxil edilmişdir. Xalqımıza qarşı erməni təcavüzünün əsas məqsədi etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirmək yolu ilə tarixi Azərbaycan torpaqları hesabına erməni dövlətinin əsasını qoymaqdan və sonradan müxtəlif yollarla onu genişləndirməkdən ibarət olmuşdur. Ermənilərin bu niyyətlərinin reallaşması istiqamətində Rusiya və bəzi Qərbi dövlətləri də mühüm rol oynamışlar.

1905-1906-cı illərdə Rusiyada baş verən iğtişaşlardan firsət kimi istifadə edən ermənilər əvvəlcə Bakıda, sonra İrəvanda, Naxçıvanda, Gəncədə, Qarabağda, Zəngəzurda, Qazaxda və Tiflisdə dinc azərbaycanlılara qarşı qırğınlar törətmişlər. Erməni silahlı dəstələri İrəvan-Naxçıvan-Zəngəzur-Qarabağ istiqamətində və Qazax-Gəncə istiqamətində yerləşən azərbaycanlı yaşa-

yış məskənlərinin əhalisini qırmaqla, qovmaqla və həmin ərazilərdə erməniləri məskunlaşdırmaqla gələcək Ermənistan dövlətinin əsasını qoymaq istəyirdilər. Sayları on min silahlıdan artıq olan erməni birləşmələri əvvəlcə Bakıda, sonra İrəvan şəhərində və onun ətraf kəndlərində, Eçmiədzin (Üçkilsə), Şərur-Dərələyəz və Naxçıvan qəzalarında, Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasının Gorus, Qafan və Qarakilsə (Sisyan) nahiyələrində, Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl, Qazax, Ərəş qəzalarında, Tiflis şəhərində kütləvi qırğınlar törətmiş, 200-dən artıq yaşayış məntəqəsini viran qoymuşlar.

Mir Möhsün Nəvvabın “1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası” adı altında çap edilən “Qafqaz erməni tayfası ilə müsəlmanların vuruş və iğtişəş tarixləri” əsəri həm XX əsrin birinci onilliyində xalqımızın başına gətirilən faciələrin miqyasını açıb göstərmək, həm də Dağlıq Qarabağ probleminin tarixi köklərinin mahiyyətini öyrənmək baxımından qiymətli mənbə hesab olunur. M.M. Nəvvab haqlı olaraq İrəvan quberniyasında qırğınların İrəvan şəhərindən başladığını, sonra Naxçıvana sirayət etdiyini yazır. Müəllif erməni qmdatxanalarının (terror təşkilatlarının) muzdlu qatillərinin neçə-neçə günahsız insanların, o cümlədən rusların və ermənilərin də ölümünə bais olduğunu yazır. M.M. Nəvvab öz əsərində Bakı, İrəvan, Şuşa şəhərlərində, İrəvan, Naxçıvan, Şuşa, Cəbrayıl, Zəngəzur qəzalarında erməni silahlı dəstələrinin törətdikləri qırğınlar və müsəlmanların gördükləri əks tədbirlər haqqında yığcam olsa da məlumat vermişdir.

1905-1906-cı illərdə törədilmiş qırğınlara aid erməni müəlliflərinin bir neçə əsəri mövcuddur. Erməni müəlliflərindən A-donun 1907-ci ildə İrəvanda çap edilən “Qafqazda erməni-türk toqquşmaları (1905-1906-cı illər). Sənədli, statistik, topoqrafik izahlarla” əsərində, S. Zavarıyanın 1907-ci ildə Sankt-Peterburqda rus dilində çap edilən “Qarabağın iqtisadi şəraiti və 1905-1906-cı illər aclığı”, İ. Alibekovun 1906-cı ildə Tiflisdə rus dilində çap olunan “Yelizavetpolun qanlı günləri cəmiyyətin mühakiməsi qarşısında” əsərlərində 1905-1906-cı illər qırğınlarının mahiyyəti təhrif edilsə də, bu əsərlər faktoloji baxımdan tədqiqatçılara xeyli material verirlər.

İ. Alibekov “Yelizavetpolun qanlı günləri cəmiyyətin mühakiməsi qarşısında” əsərini

Gəncədə baş verən hadisələrin Qafqaz mətbuatında birtərəfli işıqlandırılmasına cavab olaraq yazdığını bildirir. Qərəzli mətbuat dedikdə, İ. Alibekov "Vozrojdenie", "Kavkaz", "Kaspi" qəzetlərini və Yelizavetpolda (Gəncədə) baş vermiş qırğınlarla dair həmin qəzetlərdə dərc edilmiş yazıları nəzərdə tutur.

İ. Alibekov Əhməd bəy Ağayevi "yalançı publisist", S. Çrelayevi və Ə. Xasməmmədovu isə onun davamçıları adlandırır. Ona görə də İ. Alibekov ikinci ad kimi öz kitabını "Yalançı publisist və onun ictimai davamçıları" adlandırır. S. Çrelayev Tiflis şəhər dumasının katibi və qlasnısı olmuşdur. O, Tiflis şəhər qlasnısı A. Xatisov və şəhər idarəsinin üzvü N. Kokçaevlə birlikdə Gəncəyə ezam edilmişdilər ki, düşmənçilik edən tərəfləri barışdırsınlar. S. Çrelayev Gəncədən qayıtdıqdan sonra "Vozrojdenie" qəzetinin 36-39-cu saylarında (1905-ci il) "Yelizavetpol qırğınları" başlıqlı silsilə məqalələrlə çıxış etmiş və qırğınların səbəbkarı kimi erməniləri günahlandırmışdı.

Əhməd bəy Ağayevin "Peterburqskie Vedemosti" (№98, 1905-ci il) qəzetində dərc olunmuş "Bakı hadisələri haqqında həqiqət" məqaləsinə cavab olaraq B. Doluxanov və S. Taqianov həmin qəzetdə (№126, 1905-ci il) və "Bakı" qəzetində (№51, 1905-ci il) məqalə dərc etdirmişdilər. İ. Alibekov Əhməd bəy Ağayevi Veliçko və Kruşevanovun formalaşdırdıqları "insana nifrət, yalan və böhtan məktəbinin yetirməsi olan məşhur tip" adlandırır.

İ. Alibekov heç bir istinad göstərmədən iddia edir ki, guya müxtəlif emissarlar İrəvan quberniyasında müsəlman əhalinin milli hissləri ilə oynadıqdan və vəhşi dəstələr Türkiyədən bu tərəfə keçdikdən sonra erməni kəndləri atəşə tutulmuşdur. Guya hakimiyyətin müsəlman casusları Bakıdan və Naxçıvandan Cənubi Qafqazın və İranın müxtəlif yerlərinə gedərək ermənilərin yeni qırğınlarını hazırlamaq üçün fəaliyyət göstərmişlər. İ. Alibekov ermənilərin təsir dairəsində olan "Novoe Obozrenie" qəzetinə istinad edərək Bakıda, İrəvanda, Naxçıvanda, Gəncədə baş verən qırğınların təqsirini türklərin üzərinə yıxmağa çalışır.

O.A. Arutyunyanın 1956-cı ildə rus dilində İrəvanda dərc olunmuş "Xatirələr" kitabında daşnakların "mümkünsə daha çox öldür, talan et, heç kimə rəhm etmə" şüarı altında 1905-ci

ildə Qəmərliyə törətdikləri vəhşiliklərdən bəhs edir. O, daşnakların erməni kəndlərini gəzərək əhalini silahlandırdıqlarını, dinc müsəlman əhalisini qırdıqlarını, kəndləri yandırdıqlarını yazır. O. Arutyunyan daşnakların silah sarıdan korluq çəkmədiklərini, canişin Vorontsov-Daşkovun xüsusi icazəsi və erməni yepiskopları Xoren və Suren tərəfindən müvəkkil edilmiş şəxslər vasitəsilə təmin edildiklərini qeyd edir.

İtalyan diplomatı, yazıçısı, səyyahı və tarixçisi Luici Villari 1906-cı ildə Londonda çap etdirdiyi "Qafqazda alov və qılınc" ("Fire and Sword in the Caucasus") əsərini Qafqaza etdiyi səyahətin nəticəsi olaraq yazmışdır. 1905-ci ilin yay və payız aylarında Qafqazın qaynar nöqtələrində, milli münafişlərin törədildiyi yerlərdə olan müəllif əsərinin IX və X fəsillərini Bakıda gördüklərinə, XI fəslini İrəvanda baş verən hadisələrə, XIV fəslini isə Naxçıvandakı hadisələrə həsr etmişdir. L. Villarinin yazdığına görə, onu İrəvanda əvvəlcədən ünvanı ona bəlli olan yerli erməni müşayiət etmişdir. Onun tərcüməçisinin erməni olması, İrəvanda və Naxçıvanda olduğu müddətdə erməni ziyalılarının və din xadimlərinin əhatəsində olması əsərin məzmununa öz təsirini göstərmişdir.

L. Villari İrəvanda və Naxçıvanda qırğınların baş verməsinin təqsirinin tatarlarda olduğunu yazır. Onun iddiasına görə, Vorontsov-Daşkovun Qafqazın canişini təyin edilməsinə dək və prins Lui Napoleon Bonapartın 1905-ci ilin iyununda İrəvanın general-qubernatoru təyin edilməsinə dək İrəvanın sabiq qubernatorları ənənəvi rus bürokratiyasına sadıq olaraq canişin Qolitsının siyasətini davam etdirir, faktiki olaraq ermənilərə qarşı müharibə aparır, tatarları hücumə təhrik edirlər.

L. Villari Naxçıvan qəzasında baş verən iğtişaşlar zamanı 47 kənddə toqquşmaların olduğunu, 12 kəndin viran edildiyini və boşaldıldığını, 10 kəndin qismən dağıldığını, hər iki tərəfdən 239 nəfərin qətlə yetirildiyini yazır.

L. Villari Naxçıvanda olarkən şəhərin başçısı Cəfərqulu xan Naxçıvanski və onun qardaşı, ehtiyatda olan rus zabiti Rəhim xanla görüşlərinə xüsusi yer ayırmışdır. O, Naxçıvanskilərin kürəkəni, general Maqsud Əlixanov-Avarskinin İrəvan qubernatoru olarkən tatarların tərəfini saxladığını, təqsirkarların cəzalandırılmadığını iddia edir.

L. Villari bu əsərində İrəvan şəhərinin 28 min nəfər əhalisindən yarısının, Naxçıvanın isə əhalisinin dördü üçün türkərdən ibarət olduğunu yazır. Müəllifin həmçinin o dövrdə İrəvanda mövcud olmuş, lakin sonralar yer üzündən silinmiş böyük Göy məscid, Sərdar sarayı və digər tarixi-memarlıq abidələri, İrəvan bağları haqqında geniş təsviri məlumatlar verməsi İrəvanın tipik Azərbaycan şəhəri olması haqqında dolğun təəssürat yaradır.

“Qafqazda alov və qılınc” əsəri Azərbaycan tədqiqatçıları tərəfindən indiyədək tədqiq edilməmişdir.

Sovet hakimiyyəti illərində yazılan əsərlərdə 1905-1906-cı illər qırğınlarının səbəbkarı kimi, birtərəfli olaraq çar Rusiyası hökuməti göstərilmiş, ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına silah gücünə, kütləvi qırğınlar və soyqırım törətməklə yiyələnmək sahəsindəki fəaliyyətləri ört-basdır edilmişdir. Həmin dövrdə Azərbaycan mühacirətinin ayrı-ayrı nümayəndələrinin yazdıqları əsərlərdə qırğınlar haqqında daha obyektiv məlumat verilmişdir. Cahangir Zeynalov 1924-cü ildə İstanbulda çap edilən (1992-ci ildə Bakıda təkrar çap edilmişdir) kitabında çar hökumətinin müsəlmanların qəflətindən istifadə etdiyini, Peterburqdan 130 xəfiyyə məmuru göndərərək ermənilərlə müsəlmanları bir-birlərinə silah işlətməyə təşviq etməklə, iki milləti biri digərinə qırdırıldığını yazır. C.Zeynalov 1905-1906-cı illər qırğınlarının millətin gözünün açılmasında, dost və düşməni tanımasında, Rusiya siyasətini anlamasında mühüm rol oynadığını qeyd etməklə bərabər, maarif və tərəqqiyə əhəmiyyət verməyə başladığını göstərir.

Türkiyədəki Azərbaycan mühacirlərinin digər bir nümayəndəsi Hüseyn Baykara “Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi” (İstanbul-1975, Bakı-1992) əsərində çar Rusiyasının rus-yapon müharibəsində məğlubiyyətindən və 1905-ci il yanvarın 9-da Qış sarayının önündə üsyançıların güllələnməsindən sonra Rusiyayı bürüyən üsyanların Qafqaza da yayıldığını qeyd edir. H. Baykara da C. Zeynalov kimi, 1905-1906-cı illər erməni-müsəlman qırğınlarının təqsirini çar hökumətində görür. H. Baykara yazır ki, imperiyanın zəiflədiyi bir vaxtda Qafqaz xalqlarını inqilabdan uzaqlaşdırmaq üçün çar bu regionda olan yüksək məmurlarına gizli göstəriş vermiş, erməniləri müsəlmanlara qarşı qırğına

sövk etmişdir. “Daşnaksutyun” partiyasının yarandığı gündən Türkiyə torpaqlarında Ermənistan dövləti yaratmaq proqramını hazırladığını qeyd edən müəllif, bu partiyanın 1904-cü ildə “Qafqaz Ermənistanı”nı da öz proqramına daxil etdiyini, Qafqazda olan yüksək vəzifəli rus məmurları tərəfindən silahlandırılan və gizli tapşırıq alan ermənilərin Bakı, İrəvan, Naxçıvan, Ordubad, Qarabağ, Gəncə və Şirvanda yaşayan silahsız türklərə qarşı hücumlar edib, onları öldürməyə, qılıncdan keçirməyə başladıklarını, öldürə bilmədikləri türkləri öz torpaqlarından qovaraq həmin ərazilərdə çoxluq təşkil etmək istədiklərini qeyd edir.

Rus müəllifi N. Şavrovun 1911-ci ildə Sankt-Peterburqda çap edilən “Novoya uqroza russkomu delu v Zakavkazy: predistoriya i rasprodajı Muqani inorodtsami” əsərində göstərdiyinə görə, 1896-cı ildə Cənubi Qafqazda 900000, 1908-ci ildə 1301000 erməni yaşamışdır. Deməli, təkcə bu dövrdə Cənubi Qafqaza 400000 erməni gəlib yerləşmişdi. 1908-ci ildə Rusiya Daxili İşlər Nazirliyi polis departamentinin sənədlərində (bu sənəd 1990-cı ildə Bakıda “Daşnaki (iz materialov departamenta politzii)” adı ilə çap edilmişdir) göstərilirdi ki, “Türkiyədəki məlum hadisələrdən sonra Cənubi Qafqaza yarım milyon erməni gəlmişdir. Bu ermənilər dərhal öz qara əməllərini göstərdilər”. Bundan sonra indiki Ermənistan ərazisində “Daşnaksutyun” partiyasının sıraları daha da artmış, Qafqazda anti-türk təbliğatı xeyli güclənmişdi. “Novoya vremya” qəzetinin İrəvan üzrə müxbiri Qriqoryevin verdiyi məlumatla görə, törədilən cinayətlərin 80 faizi Türkiyədən gəlmiş ermənilərin, müzdlü qatillərin payına düşürdü. 1905-1906-cı illərdə Qafqazda erməni-müsəlman qırğınları haqqında polis departamentinin həmin sənədində deyilir: “Daşnaksutyun” öz qüdrətini göstərdi, müsəlmanlar cəfasını çəkdi. Burada ikili oyun oynanılmışdı: birincisi, müsəlmanlarda olan qisasın bir qismini almaq, digər tərəfdən baş verən hadisələrin günahını mətbuat və təbliğatın köməyi ilə rus hökumətinin üzərinə yıxmaq, bununla da təkcə erməniləri deyil, Qafqazın digər sakinlərini də inqilabiləşdirmək üçün güclü təbliğat materialı əldə edilmiş oldu. Nəticədə ermənilərə münasib olmayan bir çox rus məmurları və ayrı-ayrı şəxslər terror qurbanı oldular: general Əlixanov (Maqsud Əli-

xanov-Avanski – müəllif), qubernatorlar Nakaşidze, Andreyev (birincisi Bakının qubernatoru, ikincisi Yelizavetpolun (Gəncə) vitse- qubernatoru – müəllif), polkovniklər Bıkov və Saxarov və başqa dövlət məmurları (partiyanın hesabından). Onların qismən nail olduqları ikinci məqsədləri ondan ibarət idi ki, Zaqafqaziyada ermənilərlə müsəlmanların yaşadıkları ərazilər bir-birindən ayrıldı, Türkiyədən və qismən İrəndən köçən ermənilərin məskunlaşdırılması üçün torpaqlar boşaldıldı. Son 5-6 ildə onların sayı yarım milyona çatmış, 200 min nəfər isə rus idarələrinin vəkaləti ilə təbəlik əldə etmişdi. Yelizavetpol, İrəvan və Qars vilayətlərində ərazilərin qismən ayrılmasına nail olunmuş, torpaqların müəyyən hissəsi boşaldılmış, həmin ərazilərdən bir çox müsəlmanlar qaçaraq canlarını qurtarmışdılar". Ümumiyyətlə, 1905-1906-cı illər erməni-müsəlman iğtişəşləri nəticəsində İrəvan və Yelizavetpol (Gəncə) quberniyaları ərazisində 200-dən artıq azərbaycanlı yaşayış məntəqəsi viran edilmiş, əhalisi soyqırma məruz qoyulmuşdur.

Erməni müəllifi A-donun verdiyi statistik məlumatlar göstərir ki, 1905-1906-cı illər qırğınları ərəfəsində İrəvan quberniyasında mövcud olmuş 1301 kəndin 959-da, Zəngəzur qəzasında mövcud olmuş 406 kəndin isə 314-də türklər yaşamışlar. O dövrdə təkcə İrəvan quberniyası və Zəngəzurdə mövcud olmuş 1273 türk kəndindən bu gün, Naxçıvan qəzası istisna olmaqla bütün kəndlər azərbaycanlılardan təmizlənmişdir. Deməli, həmin ərazilərdə 1905-1906-cı illərdən başlayaraq silah gücünə etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirilmişdir ki, bu da mahiyyətcə soyqırım deməkdir.

Təqribən 8000-ə yaxın insan öldürüldü ki, bunun da 1653 nəfəri qadın, 965-i isə uşaq idi. Aprel ayında bu bölgənin 122 kəndi dağıdılmış, yüzlərlə müsəlman türk və ləzgi qətlə yetirilmişdi. Heç təsadüfi deyil ki, 2007-ci il aprelin əvvəllərində Quba ərazisində kütləvi məzarlıqlar aşkar edilmişdir. Bütün bunlar bir daha azərbaycanlılara qarşı soyqırımı təsdiqləyir. İrəvan quberniyası ilə qonşu olan Azərbaycanın Zəngəzur mahalında 115 kənd dağıdılmış, 3257 nəfər kişi, 3276 nəfər qadın, 2196 uşaq qətlə yetirilmişdir.

Dünya ictimaiyyətinə bu həqiqətləri çatdırmaq üçün Xarici İşlər Nazirliyi nəzdində xüsusi qurum yaradıldı. 1919 və 1920-ci ilin mart

ayının 31-i iki dəfə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən ümummilliyat matəm günü kimi qeyd edilmişdir. Əslində bu, azərbaycanlılara qarşı yürüdülmən soyqırımı və bir əsrdən artıq davam edən torpaqlarımızın işğalı proseslərinə tarixdə ilk dəfə siyasi qiymət vermək cəhdi idi. Lakin, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu bu işin başa çatmasına imkan vermədi. Azərbaycan Demokratik Respublikası 1918-20-ci illərdə ermənilərin törətdikləri soyqırımı tədqiq etmək üçün fəvqəladə komissiya yaratmışdı. Komissiya 36 cildlik geniş material hazırlamışdı. Bu materialların ingilis, alman, rus dillərində çap edilərək Qərb dövlətlərinə göndərilməsi nəzərdə tutulmuşdu.

Lakin 1920-ci ilin 28 aprelində Sovet ordusu ADR-i süquta uğratdıqdan sonra həmin məsələyə xitam verildi. Xalqımızın haqq səsinə ucaltmaq, tarixi həqiqəti dünyaya çatdırmaq sahəsində də Ümummilliyat Liderimiz Heydər Əliyev öz dahiliyini və müdrikliyini göstərdi. Onun 18 dekabr 1997-ci il tarixli "1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında" və 28 mart 1998-ci il tarixli "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" Fərmanları ilə uzun illər gizli saxlanılan bu ümumxalq faciəsi öz hüquqi - siyasi qiymətini aldı, tarixi yaddaşımız bərpa olundu.

1948-1953-cü illərdə SSRİ Nazirlər Sovetinin İ.V.Stalinin imzası ilə təsdiqlənmiş qərarına əsasən 100 min azərbaycanlı Ermənistanın dağlıq rayonlarından Azərbaycanın malyariya yayılmış qızmar iqlimi olan Kür-Araz ovalığına köçürülmüşdür. 100.000-dən artıq Azərbaycan türklərinin köçürülməsini və sonra bu haqsızlıqlardan ilham alan erməni daşnaqları 1988-ci ilin fevralında Ermənistandan Azərbaycana qaçqınların kütləvi axını başladı. 230 mindən artıq azərbaycanlı müsəlmanlarını öz doğma yurd-yuvasından silah gücünə qovub çıxarılmış, 215 nəfər isə qətlə yetirilmişdi. Erməni silahlıları müdafiəsiz insanları amansızcasına qarət edir, döyür, vəhşicəsinə öldürürdülər. Bu, həmin torpaqlarda min illər boyu yaşamış insanlara qarşı erməni daşnaqları tərəfindən çoxdan işlənib hazırlanmış plan üzrə davamlı olaraq aparılan etnik təmizləmə əməliyyatının tərkib hissəsi idi.

1990-cı il yanvarın 19-dan-20-nə keçən gecə Azərbaycan xalqına qarşı cinayətəkar hərbi

əməliyyat həyata keçirildi. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü pozmaq cəhdlərinə qarşı, SSRİ rəhbərliyinin Azərbaycan xalqı barəsində apardığı qərəzli siyasətə və yerli rəhbərliyin xəyanətkar fəaliyyətinə qarşı etiraz əməliyyatı olaraq küçələrə çıxmış dinc əhaliyə divan tutmaq məqsədi ilə Bakıya və Respublikanın bir sıra rayonlarına sovet hərbi hissələri yeridildi. Beləliklə, qəddarlıqla həyata keçirilən cəza tədbirləri nəticəsində heç bir günahı olmayan 131 adam öldürüldü. 744 nəfər yaralanmış, 841 nəfər qanunsuz həbs olunmuşdur. Hərbi qulluqçular tərəfindən 200 ev və mənzil, 80 avtomashın o cümlədən təcili yardım maşınları, yandırıcı güllələrin törətdiyi yanğın nəticəsində dövlət əmlakı və şəxsi əmlak məhv edilmişdir. Həlak olanların arasında qadınlar, uşaqlar və qocalar, həmçinin təcili yardım işçiləri və milis nəfərləri olmuşdur.

1992-ci il fevral ayının 25-dən 26-sına keçən gecə saat 12-də erməni hərbi quldurları, Xankəndində olan keçmiş SSSRİ 366-cı motoratıcı polkunun ağır texnikası və şəxsi heyətinin köməkliyi sayəsində Xocalı şəhərinin dinc sakinlərinə qarşı amansız qırğın törətdilər. Şəhər əhalisinin bir hissəsi zorakılıqdan qaçıb qurtarmaq istəyərkən əvvəlcədən düzəldilmiş pusqularda qətlə yetirilmişdir. Rusiyanın "Memorial" hüquq-müdafiə mərkəzinin məlumatına əsasən, dörd gün ərzində Ağdama Xocalıda qətlə yetirilmiş 200 azərbaycanlı müsəlmanın meyidi gətirilmiş, onlarla meyidin təhqirə məruz qalması faktı aşkar edilmişdir. Ekspertiza zamanı müəyyən edilmişdir ki, 151 nəfərin ölümünə güllə yaraları, 20 nəfərin ölümünə qəlpə yaraları səbəb olmuş, 10 nəfər küt alətlə qətlə yetirilmişdir. Hüquq-müdafiə mərkəzi diri adamın baş dərisinin soyulması faktını da müharibələrində olamışdır. İnsanlar amansızlıqla, işgəncələrlə öldürülmüş, insanların başları kəsilmiş, gözləri çıxarılmış, hamilə qadınların qarınları süngü ilə deşik-deşik edilmişdir. 613 adam öldürülüb, onlardan 63-ü uşaq, 106-sı qadın, yaşlılar-70 nəfər. 8 ailə tamamilə məhv edilib. 25 uşaq hər 2 valideyini itirib. 130 uşaq bir valideyndən məhrum olub. 487 adam yaralanıb, onlardan 76-sı uşaq. 1275 insan erməni cəlladlarına əsir düşüb. 150 nəfər insan itgin düşüb.

XX əsrin əvvəllərində 1905-1907, 1915, 1918-1920, 1948-1953, tarixi mərhələləri təhlil edərkən 1988-1994-ci illər arasında baş verən

hadisələrinin ardıcılığını aşağıda göstərmək olar: 1988-ci ildən başlayaraq erməni ekspansiyası, ermənilərin Dağlıq Qarabağda apardıqları işğalçı müharibə və etnik təmizləmə azərbaycanlıların soyqırım qurbanlarının sayını xeyli dərəcədə artırmışdır. Azərbaycan Respublikası ərazisinin 20 faizi işğal edilmiş, 18 mindən çox azərbaycanlı həlak olmuş, 20 mindən çoxu yaralanmış, 50 mindən çoxu əlil olmuş, 4 mindən çox əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş, 4 mindən çox sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisəsi, 660 məktəb və uşaq bağçası, 250 xəstəxana və tibb müəssisəsi dağıdılmış, azərbaycanlıların doğma yurdu olan yaşadıqları 724 şəhər, kənd və qəsəbə qarət edilmiş, dağıdılmış və yandırılmışdır. Bütün bunların nəticəsində təkcə XX əsrdə iki milyondan çox azərbaycanlı bu və ya digər şəkildə şovinist erməni dairələrinin və onların havadarlarının yürütdükləri soyqırım siyasətinin təsirinə məruz qalmışdır. Onu da demək lazımdır ki, indiki dövrdə Azərbaycanda erməni millətçi zülmündən bu və ya başqa şəkildə zərər çəkməyən ailə yoxdur. 1992-ci illərdə tarixi dəyişikliklər məqamından istifadə edən ermənilər öz havadarları ilə birlikdə bizim ərazilərimizdə faciələr törətmişlər. Minlərlə azərbaycanlılarımızı amansızcasına qətlə yetirmişdilər. Dağlıq Qarabağ və 7 rayon tam işğal olunmuş, bir milyondan artıq insanı qaçqın vəziyyətinə salmışlar. XX əsrin əvvəllərindən indiyə qədər ermənilərin planlı və məqsədyönlü siyasəti nəticəsində Azərbaycanlı müsəlmanlarına qarşı soyqırımın tarixi ardıcılığını diqqətlə təsvir etdikdə məlum olur ki, xalqımıza qarşı törədilmiş soyqırımlar nəticəsində 2 milyondan çox soydaşımız məhv edilmiş və ölkəmiz maddi və mənəvi itkilərə məruz qalmışdır.

Müasir gəncliyin əsas vəzifəsi güclü dövlət naminə obyektiv tariximizə etinasızlıq göstərməməsi, tariximizi dəqiq öyrənməli və qonşularımızın kimlər olduğunu heç vaxt yaddan çıxarmamalıyıq. Bu qiymətli tarixi sənədlər erməni xəyanətini, onların insanlığa, bəşəri dəyərlərə qarşı çevrilmiş eybəcərliklərini bütün dünya qarşısında ifşa etməyə imkan yaratmışdır. Beləliklə, azərbaycanlı müsəlmanlarına qarşı genosidin tarixi mərhələlərini təhlil edərkən XX əsrdə Azərbaycan xalqının məruz qaldığı soyqırım siyasəti bizə yaşadığımız acı tarixdən ibrət alaraq hadisələrə tarixi, siyasi və hüquqi qiymət

verilməsi üçün mübarizə aparmaq və gələcəyi bu gündən düşünməyə vadar etməkdədir.

Cənab Prezidentimiz İlham Əliyev ermənilərin ötən əsrdə etdikləri genosid faktlarının dünya ictimaiyyətinə çatdırılması istiqamətində mütərəqqi addımlar atmış və atmaqdadır. Bu faciələr tariximizin bütün dövrlərində dəfələrlə təkrarlanmış həqiqətlərdir və bunları unutmamağa mənəvi haqqımız yoxdur. İnanırıq ki, möhtərəm Prezidentimiz cənab İlham Əliyevin Azərbaycan-Ermənistan arasındakı Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətindəki məqsədyönlü, qətiyyətli mövqeyi Azərbaycan həqiqətlərini bütün dünyaya layiqincə çatdırmaq və bu məsələdə ədalətli həll yolu tapmaq imkanı verəcək. Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında olan Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl, Füzuli, Ağdam (rayon mərkəzi və ərazisinin böyük hissəsi), Füzuli (rayon mərkəzi və ərazisinin böyük bir hissəsi) inzibati rayonları 1989-1993-cü illərdə Ermənistan tərəfindən işğal olundu.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü və işğalçılıq müharibəsinin tarixi kökləri erməni tarixinin bəzi məsələlərini nəzərə almağı zəruri edir. Bu təcavüzkarlıq siyasəti erməni tarixinin mahiyyətindədir. Məhz buna görə də beynəlxalq və daxili vəziyyətin imkan verdiyi tarixi şərait yaranan kimi ermənilər xəyanətkar niyyətlərini reallaşdırmaq üçün bütün vasitələrdən istifadə etmişlər.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü və işğalçılıq müharibəsinin tarixi kökləri erməni tarixinin bəzi məsələlərini nəzərə almağı zəruri edir. Bu təcavüzkarlıq siyasəti erməni tarixinin mahiyyətindədir. Məhz buna görə də beynəlxalq və daxili vəziyyətin imkan verdiyi tarixi şərait yaranan kimi ermənilər xəyanətkar niyyətlərini reallaşdırmaq üçün bütün vasitələrdən istifadə etmişlər.

Nəhayət 2020-ci ilin 27 sentyabrında başlanan, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Ordusu Vətən müharibəsində zəfər çalaraq erməni işğalçıları tarixi toraqlarımızdan qovub ölkəmizin ərazi bütövlüyü bərpa etdilər. Beləliklə 1 milyondan artıq insana 30 ilədək bir müddətdə köçkünlük acısı yaşadan, dədə-baba torpaqlarımıza işğal yolu ilə sahiblənib sərvətini mənimsəyən, mədəni abidələrimizi, yurd yerlərimizi viran qoyan Ermənistan

haqq savaşında məğlub oldu. 2020-ci ilin 27 sentyabrında başlanan və 10 noyabr tarixinə kimi davam edən Vətən müharibəsi haqqında hələ tarix kitablarında çox yazılacaq, siyasətçilər çox araşdırma aparacaq, aydınlıq gətiriləcək.

Yazımı ölkə başçımızın zəfər müraciəti ilə yekunlaşdırmaq istəyirəm. Ali Baş Komandan İlham Əliyev Qələbə müjdəsini xalqa çatdırarkən, sevinc və həyəcanını bölüşərkən bu məqama xüsusi toxundu: “ Bu müharibə bütün dünyaya Azərbaycan xalqının nə qədər böyük xalq olduğunu göstərdi - yenilməz xalq, dəmir iradəli xalq, müzəffər xalq, müzəffər ordumuz! Fəxr edirik xalqımızla, ordumuzla! Əminəm, hər bir Azərbaycan vətəndaşı hesab edir ki, onun həyatında bu günlər, bu dəqiqələr ən xoşbəxt günlər, dəqiqələrdir. Mən də xoşbəxtəm ki, bu xoş xəbərləri, bu müjdəni Azərbaycan xalqına verirəm. Xoşbəxtəm ki, bu tarixi sənədə imza atmışam. Xoşbəxtəm ki, biz öz Vətənimizə, doğma Qarabağımıza qayıdırıq, Qarabağımızın tacı olan Şuşaya qayıdırıq və bu torpaqlarda əbədi yaşayaçağıq! Bundan sonra heç kim bizi o torpaqlardan tərpedə bilməz!”. Bu müharibə bütün dünyaya Azərbaycan xalqının nə qədər böyük xalq olduğunu göstərdi - yenilməz xalq, dəmir iradəli xalq, müzəffər xalq, müzəffər ordumuz! Fəxr edirik xalqımızla, ordumuzla!

Biz fəxr edirik ki, qəhrəman Azərbaycan xalqı bu qələbəni döyüş meydanında qazandı. 300-ə yaxın yaşayış məntəqəsi, o cümlədən, Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Şuşa şəhərləri, Hadrud, Suqovuşan və digər qəsəbələr döyüş meydanında azad edildi. Azərbaycan Qələbə zəfərinə əsgərinin rəşadəti ilə imza atdı.

“Qarabağ Azərbaycandır və nida” ifadəsi artıq bizim qələbəmizin rəmzi idi, rəmzinə çevrildi. Bir il bundan əvvəl mən bunu demişəm. Mən fəxr edirəm ki, mənim dediyim ifadə artıq bir milli şüara çevrildi. Bu gün böyük qürur hissi ilə deyə bilərik ki, Füzuli bizimdir, Cəbrayıl bizimdir, Zəngilan bizimdir, Qubadlı bizimdir, Ağdam bizimdir, Laçın bizimdir, Kəlbəcər bizimdir, Şuşa bizimdir, Qarabağ bizimdir, Qarabağ Azərbaycandır! Eşq olsun Azərbaycan xalqına! Yaşasın Azərbaycan!”.

Problemə aktuallığı. Cənab Prezidentimiz İlham Əliyev ermənilərin ötən əsrdə etdikləri genosid faktlarının dünya ictimaiyyətinə çatdırılması istiqamətində mütərəqqi addımlar atmış və atmaqdadır. Bu faciələr tariximizin bütün dövrlərində dəfələrlə

təkrarlanmış həqiqətlərdir və bunları unutmağa mə-nəvi haqqımız yoxdur. İnanırıq ki, möhtərəm Prezi-dentimiz cənab İlham Əliyevin Azərbaycan-Erməni-stan arasındakı Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətindəki məqsədyönlü, qətiyyətli mövqeyi Azərbaycan həqiqətlərini bütün dünyaya layiqincə çatdırmaq və bu məsələdə ədalətli həll yolu tapmaq imkanı verdi. Bu münaqişə bizim tarixi qələbəmizlə başa çatdı.

Problemin elmi yeniliyi. Ermənistanın Azər-baycana qarşı təcavüzü və işğalçılıq müharibəsinin ta-rixi kökləri erməni tarixinin bəzi məsələlərini nəzərə almağı zəruri edir. Bu təcavüzkarlıq siyasəti erməni

tarixinin mahiyyətindədir. Məhz buna görə də bey-nəlxalq və daxili vəziyyətin imkan verdiyi tarixi şərait yaranan kimi ermənilər xəyanətkar niyyətlərini real-laşdırmaq üçün bütün vasitələrdən istifadə etmişlər.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Ermənistanın Azərbaycanca qarşı təcavüzü və işğalçılıq müharibə-sinin tarixi kökləri erməni tarixinin bəzi məsələlərini nəzərə almağı zəruri edir. Bu təcavüzkarlıq siyasəti erməni tarixinin mahiyyətindədir. Məhz buna görə də beynəlxalq və daxili vəziyyətin imkan verdiyi tarixi şərait yaranan kimi ermənilər xəyanətkar ni-yətlərini reallaşdırmaq üçün bütün vasitələrdən isti-fadə etmişlər.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan tarixi (Ən qədim zamanlardan XX əsrədək) / Z.M. Bünyadov və Y.B. Yusifovun red. ilə. I c., -Bakı, -1994.
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. I c. (Ən qədimdən – b.e.III əsrləri). -Bakı, -1998.
3. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Seminar və təcrübə məşğələləri üçün müntəxəbat / S.S. Əliyərli və Y.M. Mahmudovun red. ilə. -Bakı, -2007.
4. Bakıxanov, A.A. Gülüstani-İrəm / A.A. Bakıxanov. -Bakı, -2001.
5. Fazili, A. Azərbaycanın qədim və ilk orta əsrlər tarixi İran tarixşünaslığında / A. Fazili. -Bakı, -1984.
6. Hüseynzadə, Ə. XIX əsrin II yarısı Azərbaycan tarixşünaslığı / Ə. Hüseynzadə. -Bakı, -1967.
7. Qədim Azərbaycan tarixi mixi yazılı mənbələrdə / Tərtib və tərcümə edəni S. Qaşqay. -Bakı, -2006.
8. Məmmədbəyli H.C. Tarixləri çevirmək üçün sinxronik cədvəllər / Ə. Hüseynzadə. -Bakı, -1961.
9. Şükürov K.K. Azərbaycan tarixi. Ən qədim zamanlardan bizim günlərədək: dövlətlər, hadisələr, sinxronlaşdırılmış cədvəllər. II hissə / K.K. Şükürov. -Bakı, -1998.

E-mail: m.veliyeva@mail.ru

Rəyçilər: ped.ü.fəls.dok., dos. **A.M. Bəkirova**
ped.ü.fəls.dok. **Ə.A. Gərayev**

Redaksiyaya daxil olub: 14.06.2021